

УДК 930:929 Ковалевський:37.091.321(443.61)"188/190"

**Викладацька діяльність М. М. Ковалевського в Парижі
наприкінці XIX – на початку XX ст.**

Юлія Кас'яненко

ORCID: 0000-0003-2887-2364

ResearcherID: B-6335-2019

19122015al@gmail.com

*Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вулиця Алчевських, 29, Харків, 61002, Україна*

Анотація. Розглянуто викладацьку діяльність М. М. Ковалевського наприкінці XIX – на початку XX ст. у таких закладах вищої школи Франції як Вільний коледж суспільних наук, Вища школа суспільних наук, Російська вища школа суспільних наук. Показано особливості читання лекцій відомим ученим. Викладання М. М. Ковалевським у вишах столиці Франції проаналізовано із залученням спогадів його колег, студентів та друзів.

Ключові слова: еміграція; Вільний коледж суспільних наук; Російська вища школа суспільних наук.

Надійшла до редколегії 15.10.2018

Прорецензована 07.11.2018

Рекомендована до друку 15.11.2018

**Teaching Activity of Maxym Kovalevsky in Paris
in the late 19th and early 20th centuries**

Yuliia Kasianenko

*H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,
29 Alchevskyyh street, Kharkiv, 61002, Ukraine*

ORCID: 0000-0003-2887-2364

ResearcherID: B-6335-2019

19122015al@gmail.com

Abstract. The article deals with the teaching activities of M. M Kovalevsky in such institutions of higher education in France as the Free College of Social Sciences, the Higher School of Social Sciences and the Russian Higher School of Social Sciences. Some specific features of scientific activity in different educational institutions were singled out. The attention was paid to the results of the merger of scientific work by M. Kovalevsky with management activity in the Russian high school of social sciences in Paris. The features of teaching lectures to famous scientists are shown. On the basis of available sources, the places of university studies and their subjects are specified. Particular attention is paid to the way of dissemination of scientific works by M. M. Kovalevsky in the form of lecture collections, separate books, reports of conferences, etc. The listed main works that are related to the scientific work of a scientist from 1889 to 1905. Teaching M. M. Kovalevsky in the summits of the capital of France analyzed with the involvement of memoirs of his colleagues, students and friends.

Keywords: Emigration; Free College of Social Sciences; Russian High School of Social Sciences.

Received 15.10.2018

Revised 07.11.2018

Accepted 15.11.2018

Постановка проблеми. Роль вищої освіти винятково важлива для ефективного поступального розвитку будь-якої держави. Разом із тим саме науковці та викладачі надають змістовного наповнення освіти, акумулюють та поширюють нове знання, розкривають потенціал підрастаючого покоління. З огляду на це існує потреба у розгляді ролі окремих видатних педагогів та вчених в освітньому процесі не лише своєї країни, а і за кордоном. Прикладом такої вдалої інтеграції в освітній простір Франції є викладацька робота М. М. Ковалевського у таких закладах вищої школи Франції як Вільний коледж суспільних наук, Вища школа суспільних наук, Російська вища школа суспільних наук.

Історіографія. Серед останніх досліджень життя та творчості М. М. Ковалевського варто зазначити статтю О. М. Богдашиної, яка проаналізувала викладацьку роботу ученого в університетах Російської імперії та, оглядово, поза нею [1]. У статті М. Б. Буланової розглядається внесок М. М. Ковалевського і М. І. Карєєва у створення моделі соціологічної освіти та подальше застосування на практиці її теоретичних засад у Російській вищій школі суспільних наук (РВШСН) [2]. У працях Д. О. Гутнова, присвячених Російській вищій школі суспільних наук у Парижі у 1901–1906 рр. [5; 6], неодноразово згадується один з організаторів першого російського вишу за кордоном М. М. Ковалевський. Т. І. Сідненко вивчала питання викладацької діяльності ліберальної професури в РВШСН. Ключове місце в цій праці належить діяльності професора М. М. Ковалевського [17].

Для вивчення цієї теми існує достатня **джерельна база**. Серед різноманіття джерел виділимо джерела особового походження та періоду, яка виходила на початку ХХ ст. у Росії. Це, насамперед, газети: «Страна», «Южный край», «Биржевые ведомости», «Речь» та журнали: «Украинская жизнь», «Вестник Европы», «Летопись», «Русская жизнь». Частина статей написана після смерті у 1916 р. М. М. Ковалевського та є спогадами про його життя, в тому числі про перебування у Франції. Важливі деталі свого життя у Парижі наводить сам Максим Максимович у мемуарах «Моя жизнь» [11]. Згадані (виключно російськомовні) спогади лише частково окреслюють образ М. М. Ковалевського. Іншим цінним джерелом з вивчення обраної теми є збірка статей за редакцією Ю. С. Гамбарова та М. М. Ковалевського «Русская высшая школа общественных наук в Париже» (1903) [3]. Отже, детальне дослідження педагогічної роботи ученого без аналізу іншомовних джерел є проблематичним.

Метою статті є визначення ролі М. М. Ковалевського в освітньому процесі Франції наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Дослідження особистості ученого крізь призму його сприйняття колегами, студентами, друзями є важливим кроком на шляху до відтворення комплексного образу М. М. Ковалевського.

Виклад основного матеріалу. Серед науковців, які зробили значний внесок у історичну науку, соціологію та юриспруденцію, варто згадати представника слобідсько-українського дворянського роду Ковалевських — Максима Максимовича Ковалевського-молодшого (1851–1916). Цей рід у свій час дав світу багатьох військових, державних та громадських діячів, відомих діячів науки та культури. М. М. Ковалевський вдало поєднав у своїй плідній діяльності хист науковця, редактора та видавця, журналіста, засновника партії, різних громадських організацій та наукових товариств тощо.

Виходець із заможної поміщицької родини, Максим Максимович отримав ґрунтовну освіту. У 1863 р. він із золотого медаллю закінчує 3-тю харківську чоловічу гімназію, а у 1872 р. — Харківський університет. Його наукова кар'єра стрімка: кандидат права у 1871 р., кандидат наук у 1877 р., доцент у 1878 р., у 1880 р. — доктор юридичних наук. Із 1877 по 1887 рр. М. М. Ковалевський працював професором кафедри державного права Московського університету. Його лекції мали шалений успіх серед студентів: «усі місця були завжди зайняті, а приміщення переповнено; багато хто стояв де тільки можливо» [цит. за: 1, с. 58]. У 1887 р. стається кардинальний поворот у його кар'єрі. Максим Максимович був звільнений з Московського університету за «негативне ставлення до російського державного ладу» [20, с. 528]. Таке формулювання поставило під питання майбутнє ученого на батьківщині. Тож він відправляється у «добровільне» вигнання.

Маючи глибокі знання в обраній галузі, Максим Максимович отримує запрошення з багатьох університетів, активно займається науковою роботою, читає курси лекцій в університетах Стокгольма, Оксфорда, Брюсселя, Парижа та Чикаго [11, с. 245].

З 1889 до 1905 рр. учений періодично жив у Франції (в Парижі та на віллі Больє поряд з Ніццою) [11, с. 245]. Там він спілкується з багатьма представниками політичної та інтелектуальної еліти, пише багато нових наукових праць, а згодом у 1901 р. у Парижі разом з однодумцями створює перший, частково російськомовний, навчальний заклад за кордоном — Російську вищу школу суспільних наук.

Прикладом для створення цього навчального закладу стали так звані «вільні школи». У статті «Вольные школы общественных наук» М. М. Ковалевський аналізує особливості різних шкіл, описує свою участь у роботі деяких з них, указує на певні відмінності Російської вищої школи суспільних наук від інших закладів такого типу у Франції [9, с. 5–6].

Кілька таких вільних шкіл працювали у Парижі. В одному із них — Вільному коледжі суспільних наук (*Collège libre des Sciences Sociales*) — читав лекції і М. М. Ковалевський. Коледж надавав повну свободу викладання, яка обмежувалася лише «вимогами діючих законів» [3, с. 6]. Тож тексти лекцій викладачів були вільними від будь-якої цензури.

Як писав сам М. М. Ковалевський, він виступав із «лекціями із різноманітних питань російського життя, починаючи з розбору морально-соціальної доктрини Льва Толстого і закінчуючи картиною російського економічного і політичного ладу» [9, с. 6].

Відомий французький критик Ф. Сарсе у 1897 р. був присутній на першій лекції М. М. Ковалевського у Вільному коледжі суспільних наук. Він залишив свої враження від почутого та побаченого на сторінках журналу *«Les Annales politiques et littéraires»*. Виявляється, Максим Максимович відмовився від платні: «Без будь-якої винагороди, із однієї лише любові до науки, взяв на себе обов'язок читати лекції» [4, с. 180]. Ще більше враження на нього справила сама лекція про соціально-економічний розвиток Росії в «переповненій аудиторії»: «Я був вражений. Раптом мені здалося, що якась таємнича сила перенесла мене далеко від паризького шуму, в якусь усамітнену пустелю». Кращою була і реакція студентів: «слухачі буквально насолоджувалися словами лектора» [4, с. 180]. Лекції не обмежувалися російською тематикою. «В цій же школі мені довелося викладати і історію суспільного розвитку Англії, та суспільну історію Франції в період, що безпосередньо передувє революції», — згадував Максим Максимович. Різноманіття прочитаних тем пояснювалося цільовою направленістю школи — «вона ставить собі за мету бути відображенням різних течій сучасної думки в галузі суспільствознавства» [9, с. 6].

У 1898 р. М. М. Ковалевський читав лекції в Паризькій школі права [6, с. 84]. М. М. Ковалевський разом з іншими авторитетними ученими Г. Тардом, Л. Леві-Брюлем і Е. Дюркгаймом брав участь у роботі Вільної вищої школи суспільних наук у Парижі, яка виникла на базі Вільного коледжу суспільних наук у 1900 р. [6, с. 83]. М. М. Ковалевський читав тематичні лекції про соціологію Г. Спенсера, про взаємозв'язок соціології та етнографії тощо [9, с. 6].

Найцікавішими з точки зору організації навчального процесу були так звані «співбесіди» — спеціальні заходи, які відбувалися через тиждень після закінчення лекції. На співбесіду запрошувалися лектор, студенти-слухачі і навіть професори школи, які могли задавати питання лектору. Часто ці збори перетворювалися у наукову дискусію між викладачем та аудиторією [9, с. 6].

Багато мемуаристів наголошують, що М. М. Ковалевський був чудовим оратором та глибоко знав свій предмет. Його лекції залишили безліч відгуків: «багаті історичним змістом, блискучі»; «промова справила сильне враження на широку аудиторію»; «усюди він не тільки був, але і жив, все це не тільки бачив, але і досконало знав» [8, с. 3; 19, с. 222].

Паралельно роботі у Школі суспільних наук М. М. Ковалевський кожен семестр наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. на кілька тижнів від'їздив з Парижа викладати до Брюссельського університету [11, с.

259]. У 1899 р. один з курсів лекцій був виданий в російському перекладі під заголовком: «*Развитие народного хозяйства в Западной Европе*» [12; 10, с. 7].

М. М. Ковалевський проживав у Парижі, як правило, весною та восени. Зазвичай активна праця розпочиналася о 9 годині ранку із приходом секретарки, яка була доктором природничих наук та асистенткою професора зоології в Сорбонні [11, с. 258–259]. Другу половину дня М. М. Ковалевський працював у бібліотеці або архіві.

Лекції писалися російською та французькою мовами і часто пізніше друкувалися у періодичних виданнях та окремих збірниках у Франції, США, Швеції, Росії. Узагальнюючі теоретичні статті з фрагментами лекцій публікувалися у таких знаменитих журналах, як «*Ежемесячник по социологии*», «*Парижское обозрение*», «*Журнал истории французского и иностранного права*», «*Анналы международного института социологии*», «*Социальная реформа*» та «*Еженедельник политический и литературный*» [11, с. 259].

Фрагменти з текстів лекцій могли дублюватися в окремих творах. Серед них: «*Общий очерк экономического положения России*» та «*Очерки по истории политических учреждений России*» [13; 15, с. 3]. Текст лекцій «*Экономический строй России*» був перекладений та виданий російською мовою у 1899 р. [14].

Корисним джерелом інформації про повсякденне життя Максима Максимовича є його листування. Наприклад, із листа до Олександра Івановича Чупрова від 9 жовтня 1894 р. стає відомо про участь Максима Максимовича у II конгресі соціологів у Парижі [11, с. 491].

При Всесвітній виставці, яка проходила у Парижі з 15 квітня по 12 листопада 1900 р., була створена Міжнародна школа. Екскурсоводи школи, користуючись експозицією павільйонів, розповідали про історію, науку та культуру своїх країн [5, с. 246]. Формально головою російського відділу вважався далекий родич М. М. Ковалевського – відомий ембріолог І. І. Мечников (1845–1916). Ілля Ілліч погодився на пропозицію Максима Максимовича за умови, що «його не будуть турбувати» [11, с. 275]. Заступниками голови стали віце-президенти М. М. Ковалевський та Є.-В. де Роберті, які найчастіше і проводили презентації. Так, восени 1900 р. Максим Максимович читав лекції для відвідувачів виставки не лише про Кавказ та інші регіони Росії, а й про Францію [10; 11, с. 275, 496, 500].

Основні організаційні питання лягли на заступників президента, які займалися набором лекторів тощо. Масштаби інтенсивності праці стають зрозумілими із листа М. М. Ковалевського до О. І. Чупрова від 10 серпня 1900 р.: «Школа наша продовжує діяти, віднімаючи у мене вільний час від конгресів та поправки коректури» [11, с. 496].

Ще однією особливістю російського відділення виставки була відсутність будь-якого відшкодування поточних витрат. М. М. Ковалев-

ський був змушений із власних коштів оплатити робочі витрати у розмірі 1000 франків [11, с. 276]. Для порівняння – бюджет згодом створеної Російської вищої школи суспільних наук за перший рік її існування був у 3000 франків [3, с. 3].

Цікаво, що Всесвітня виставка на певний час об'єднала кількох представників династії Ковалевських: племінника Максима Максимовича – Євграфа Петровича Ковалевського (1865–1941) – учасника Всесвітньої виставки від міністерства народної освіти та Володимира Івановича Ковалевського (1848–1934) – директора департаменту торгівлі та мануфактур, товариша міністра фінансів. Перший згадується у зв'язку із організаційними клопотами, які були викликані Всесвітньою виставкою [11, с. 276, 497].

Утворення Російської вищої школи суспільних наук нерозривно пов'язане як з іменем одного з її засновників – М. М. Ковалевського, так і з Міжнародною школою Паризької виставки. На урочистому прийомі з нагоди завершення виставки стає відомо про взятє М. М. Ковалевським на себе зобов'язання щодо створення та керівництва Російською школою суспільних наук: «Перетворити наш відділ на постійну російську школу суспільних наук» [11, с. 276].

В кінці 1900 р. відбувається перша (вступна) лекція М. М. Ковалевського, яка викликала ажіотаж серед студентів. Її відвідало більше 100 чоловік. «Оплесків та ласкавих слів не бракувало», – пише О. І. Чупрову Максим Максимович у грудні 1900 р. [11, с. 499]. «Московською знаменитістю» називає А. П. Чехов М. М. Ковалевського [22, с. 153]. Після нетривалого затишшя на початку 1901 р. починаються щотижневі публічні лекції при сприянні російського студентського товариства в Парижі, які підготували офіційне відкриття Російської школи [3, с. 18]. Із листа до О. І. Чупрова від 29 травня 1901 р. стає відомо, що Максим Максимович прочитав одразу 3 курси, не враховуючи семінарів із селянської реформи 1861 р. Курс, за словами М. М. Ковалевського, «доволі вдалий і цілком присвячений реформі 19 лютого» [11, с. 503].

19 листопада 1901 р. у Сорбонні відбулося урочисте відкриття Російської вищої школи суспільних наук (РВШСН). Навчальна програма РВШСН мала кілька відділів. По багатьом із них М. М. Ковалевський читав свої курси. II відділ «Філософія та методологія суспільних наук» складався із 3 постійних курсів. Один із них вів М. М. Ковалевський. Цей курс складався з 14 лекцій і називався «Сучасні соціологи» [3, с. 26]. У ньому особливу увагу було приділено доктрині Г. Тарда та історичному матеріалізму [3, с. 26]. III відділ програми під назвою «Всесвітня історія та описова соціологія» мав 4 постійних курси [3, с. 27]. Курс М. М. Ковалевського у цьому відділі називався «Про походження американської громадянськості» [3, с. 27]. Короткий зміст курсу викладено у листі М. М. Ковалевського від 28 жовтня 1901 р. до О. І. Чупрова. За оцінкою адресата, «це дозволяє

мені познайомити моїх слухачів одночасно і з початками англійської державності та суспільного ладу, і з особливостями американського» [11, с. 503]. Курс тривав 3 тижні по 2 години кожного дня. «В 36 лекцій (та ще й годинних) можна наговорити прірву», — писав Максим Максимович в листі [11, с. 503].

В VI відділі, який називався «Еволюція економічного побуту та економічних учень», М. М. Ковалевський вів курс з 12 лекцій під назвою: «Економічна історія Європи — цехове господарство і робоче питання в середні віки» [3, с. 32]. Лектор головну увагу у цьому курсі зосереджував на характеристиці середньовічного поміщицького і цехового господарства [3, с. 32–33].

В VII відділі, який називався «Історія політичних теорій та установ», Максим Максимович читав 2 курси по 12 годин кожний: перший — з історії станів у Росії, другий — з конституційного права [3, с. 33].

Окрім обов'язкових дисциплін, у РВШСН читалися ще й вибіркові. Найбільшою популярністю серед дисциплін за вибором користувалися курси М. М. Ковалевського, Л. І. Мечникова (брата І. І. Мечникова) та Ю. С. Гамбарова. Ці лекції найчастіше проходили вечорами. Тож їх охоче відвідувала російська молодь — слухачі медичної школи та юридичного факультету Сорбонни, які відчували брак знань з історії, літератури та економіки. Кількість слухачів сягала 300–350 осіб! [2, с. 7].

Наступного 1902/1903 навчального року лекції М. М. Ковалевського включено до III, VI, VII відділів для студентів 1-го та 2-го курсу, а практичні заняття ще з курсу «Історія літератури та мистецтва» (XI відділ) [3, с. 60]. Затверджена програма включає такі курси лекцій та семінарів М. М. Ковалевського: 1) «Суспільна ембріологія» (походження сім'ї, власності і держави) — 1–2 курс (III відділ); 2) «Історія економічних учень у зв'язку з розвитком господарського життя: зародження капіталізму, меркантильна система і фізіократія» — 1–2 курс (VI відділ); 3) «Історія держав на Заході: державне право Англії та Америки» — 2 курс (VII відділ). Крім того, разом з М. О. Каришевим Максим Максимович читав курс з еволюції побуту та економічних установ, а разом з М. І. Свешниковим — з державного права (XI відділ) [3, с. 58–60].

Різноманіття лекцій та практичних робіт з багатьох напрямів свідчить як про високу зайнятість М. М. Ковалевського в РВШСН, так і про широке коло наукових питань, якими володів професор. Теза про велику зайнятість підтверджується та пояснюється у листі до О. І. Чупрова від 13 січня 1903 р. Лист містив інформацію про стрімке збагачення Російської вищої школи у розмірі 30 тис. франків від слухачки-благочинниці. Це благодіяння, за словами Максима Максимовича, забезпечило діяльність школи на 6 років вперед [11, с. 512]. Але вже інша проблема значно ускладнила життя одному з керівників

школи – брак викладачів. Ця проблема зумовила необхідність проведення замінь та підготовку до лекцій з «чужих спеціальностей»: «Такі набіги в область чужих спеціальностей, звісно, розширюють начитаність, але заважають в той же час будь-якій самостійній роботі», – пише М. М. Ковалевський у цьому листі [11, с. 512].

За час роботи РВШСН її відвідували багато відомих учених та політичних діячів. Дехто з них прибували читати лекції за особистим запрошенням Максима Максимовича. Наприклад, лідер російської партії кадетів, доктор історичних наук, професор Московського університету П. М. Мілюков [16, с. 2]. До програми РВШСН у 1903 р. був уведений курс з історії України, який читав професор Львівського університету М. С. Грушевський [18, с. 66].

Заслугою М. М. Ковалевського стало залучення до викладацької роботи у РВШСН таких відомих науковців та політиків, як Ю. С. Гамбаров, М. І. Карєєв, С. А. Муромцев, Г. В. Плеханов, Є.-В. де Роберті, П. Б. Струве, Г. Тард, М. І. Туган-Барановський, В. І. Ульянов (Ленін), В. М. Чернов тощо.

Із західноєвропейських професорів, запрошених до РВШСН, необхідно згадати соціологів Р. Вормса та Е. Дюркгайма, міністра Е. Вандервельде, історика та викладача Сорбонни Ш. Сеньбоса [1, с. 57].

Бачення керівництва школи про завдання РВШСН передають слова М. М. Ковалевського: «Російська школа, звісно, буде мати на увазі російську дійсність і російське минуле. Але так як ні те, ні інше не може бути зрозуміло без історико-порівняльного висвітлення, то цим пояснюється присутність у нашій програмі систематичних курсів і в суспільному і в політичному розвитку інших країн, не говорячи вже про курси, обов'язкові для всіх шкіл соціальних наук...» [3, с. 14–15].

Один з лекторів – природознавець К. А. Тімірязєв – описав свої враження від лекції М. М. Ковалевського: «Я був нагороджений, потрапивши на кращу із його лекцій, яку тільки довелося мені чути. Це була, власне, навіть не лекція, а гаряча, блискуча парламентська або, скоріше, мітингова промова на злободенну в ту хвилину (та й завжди у нас) тему – про безправ'я євреїв у Росії. Багата історичним змістом, блискуча по силі логіки і благородного обурення, заснована на порівнянні між Росією та Європою, особливо з Англією, промова справила сильне враження на широку аудиторію» [19, с. 222].

Деякі згадки про лекційний виступ Максима Максимовича у РВШСН у буремний рік першої російської революції лишив А. Б. Дерман (1880–1952). У 1916 році він згадував свій короткотривалий приїзд до Парижа навесні 1905-го року. Саме там, на своїй першій та єдиній відвіданій лекції, він зустрівся із включеним до списку «парижських пам'яток», з якими «абсолютно необхідно познайомитися заїжджому російському чоловіку», професором Максим Максимовичем Ковалевським [7, с. 189].

За словами А. Б. Дермана, атмосфера перед лекцією була досить напруженою. «Різкі манери і різкі слова», «дискусії закипали в усіх кутках, жести, слова і промови – підвищеного тону» [7, с. 189]. Радикально налаштована російська молодь була досить ворожою. Лекція з курсу історії політичних учень Західної Європи збурила слухачів. Адже М. М. Ковалевський саме розглядав питання розвитку виборчого права у країнах Європи, яке було болючим питанням і для самої Росії. Підводячи підсумок лекції, лектор виступив за обмеження загального виборчого права освітнім цензом. Це, за оцінкою А. Б. Дермана, в студентській аудиторії стало «подвигом наукової добросовісності та переконання» [7, с. 190]. Реакція слухачів була очікуваною. На невдоволений гомін Максим Максимович із властивим йому гумором навіть приклад, який образно проілюстрував його думку. Зрештою аудиторія вибухнула сміхом. Дискусія набула спокійного характеру: «Тепер не було почуття образи, не було елементу особистого; зіткнулися між собою лише аргументи і лише вони. Пристрасно налаштована аудиторія відчула щирість виказаної думки і спільну мову було знайдено» [7, с. 191].

Також А. Б. Дерман розмірковує над манерою викладання М. М. Ковалевського: «Мені здається, найбільш чудовим у них було те, що зачепивши будь-яке питання, Ковалевський одразу групував навколо нього безліч однотипних даних з історії ряду держав Європи, створюючи свого роду перспективи-осередки по окремих питаннях, які потім складалися в загальну перспективу, яка охоплювала головне питання, в усій її повноті» [7, с. 190]. Ця манера вести лекцію отримала найвищу оцінку А. Б. Дермана: «Я відчуваю, що не в змозі передати тут стислу виразність цієї манери, з якою, або хоча б подібною їй за майстерністю я згодом не зустрічався» [7, с. 190].

А. Измайлов описав збірний образ «типової» лекції Максима Максимовича: «У Ковалевського був також свій, особистий, прийом. Він не читав, а розмовляв з кафедри, жартував, посміхався чудовою посмішкою, від якої робилися ямки на повних щоках, згадував особисто чути слова – зараз Тургенева, зараз – Маркса, зараз – яких-небудь знаменитостей Кембриджа чи Оксфорда. Париж, Берлін, Лондон рясніли в його промовах. Усюди він не тільки був, але і жив, все це не тільки бачив, але і досконало знав» [8, с. 3].

Студентка «*Ecole des Hautes etudes Sociales*» (Вищої школи соціальних наук), а за сумісництвом секретар М. М. Ковалевського – Анастасія Миколаївна Чеботаревська, розкриває деякі деталі його підготовки до лекцій. У квартирі Максима Максимовича, яка знаходилася на бульварі *De l'Observatoire*, 13 (Латинський квартал Парижа), відбувалася диктовка за її участю. Про підготовку матеріалу до історії державних установ Англії вона залишила такі спогади: «Сидячи в домашньому сірому піджачку в глибокому кріслі, вдумливо дивлячись в далечінь своїми чудовими променистими синіми очима, він диктує

мені фразу за фразою, черпаючи їх зі свого колосального книгосховища – дивовижної ерудиції та універсальної пам'яті. Цитати слідує за цитатами, імена змінюють епохи, цифри, я, в якості домашнього секретаря, ледве встигаю записувати» [21, с. 3].

Також майбутня письменниця і драматург А. М. Чеботаревська залишила згадку про захист свого диплому з історії російської общини у нього. Популярність марксистських ідей відобразилася в роботі Анастасії Миколаївни та спричинила справжню дискусію, в центрі якої опинилися авторка роботи, народник К. Р. Кочаровський, статистик О. Є. Лосицький та М. М. Ковалевський. Авторка упускає подробиці, проте на емоційному рівні їй імponує позиція свого наукового керівника, що була протилежною її думці. Про це свідчать захоплені ремарки: «м'яко вносив поправки, згладжував кути, великодушно поступався нам честю «перемоги» тощо [21, с. 3]. Загалом звичними для М. М. Ковалевського у спогадах його друзів, колег та студентів є симпатія до людини та повага до науковця. Тож не дивно, що випускники 1905 року, серед яких була і А. М. Чеботаревська, подарували «загальному улюбленцю» на випускному вечорі «колосальний» букет червоних троянд [21, с. 3].

Між тим осінню 1903 – зимою 1904 рр. в РВШСН відчувається гостра нестача викладачів. Максим Максимович читає додаткові лекції [11, с. 514–515]. Заняття 26 березня 1904 р. приносять бійку та призупинення занять до 24 квітня 1904 р. [6, с. 229–230; 11, с. 517]. Відгомін революційних подій у Росії наприкінці 1905 р. спричиняє конфлікт у РВШСН. Ліберальні погляди М. М. Ковалевського викликають невдоволення багатьох слухачів, особливо революціонерів-емігрантів. Зрештою Максим Максимович припиняє читати свої лекції, а потім закриває школу. «Я припинив читання, і школа зачинена не то тимчасово, не то назавжди. І то на краще. Тепер вже ніхто не хоче навчатися і всі зайняті тільки тим, щоб упродовжувати в інших чесні переконання наклепами і фізичним насиллям. Червоні хулігани стоять чорних», – пише він у листі до О. І. Чупрова 14 грудня 1905 р. [11, с. 528]. У наступному листі від 6 січня 1906 р. М. М. Ковалевський коротко повідомляє про закриття школи [11, с. 529]. Із закриттям Російської вищої школи суспільних наук закінчується період тривалого перебування М. М. Ковалевського за кордоном. «Добровільна» еміграція припиняється.

Висновки. Для М. М. Ковалевського Франція стала країною, яка дала можливість реалізувати свої наукові та педагогічні задуми. Робота у Вільному коледжі суспільних наук та Вищій школі суспільних наук дає ґрунт для реалізації потужного викладацького потенціалу ученого. А з часу створення РВШСН М. М. Ковалевському вдається на практиці запровадити свої педагогічні ідеї, які ґрунтувалися на тезах доступного навчання академічного характеру. Аналіз роботи «вільних шкіл» дає йому необхідні знання для втілення проекту. Зміст курсів

та лекції, які він читав, наочно розкривають його наукові інтереси, демонструють глибину знань та ерудиції. Професіоналізм та принциповість поглядів Максима Максимовича стали запорукою глибокої поваги до нього як з боку наукового товариства, так і студентства. Тривале перебування у Франції знаменується інтенсивною роботою над своїми книгами. Зокрема такими багатомними, як «*Экономическая история Европы*» та «*Происхождение современной демократии*». А розглянуті спогади та інші джерела дають можливість більш глибоко проаналізувати педагогічну діяльність ученого з боку колег-викладачів, друзів, студентів.

Бібліографічні посилання

1. Богдашина, Е. Н., 2017. Университеты Российской империи в творческой судьбе М. М. Ковалевского. *Scriptorium nostrum*, вип. 2(8), сс. 47–64. Доступно: <<https://goo.gl/Kak88o>> (дата звернення: 30.08.2018)
2. Буланова, М. Б., 2008. Социологическое образование в русской высшей Школе общественных наук в Париже. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия : Социология*. Москва, вып. 4, сс. 5–9.
3. Гамбаров, Ю. С. и Ковалевский М. М., 1903. *Русская высшая школа общественных наук в Париже*. Ростов-на-Дону: Наука и жизнь.
4. Гольцев, В. А., ред., 1897. *Русская мысль*, № 12, сс. 179–180.
5. Гутнов, Д. А., 2001. Русская высшая школа общественных наук в Париже. 1901–1906 гг. В: Сахаров, А. Н., ред., 2001. *История и историки: историографический ежегодник*. Москва, сс. 242–260.
6. Гутнов, Д. А., 2004. *Русская высшая школа общественных наук в Париже (1901–1906 гг.)*. Москва: РОССПЭН.
7. Дерман, А. Б., 1916. Первая лекция. *Вестник Европы*, № 5, сс. 189–191.
8. Измайлов, А., 1916. Ковалевский М. М. *Биржевые ведомости*, № 15460, 24 марта, с. 3.
9. Ковалевский, М. М., 1906. Вольные школы общественных наук. *Страна*, № 20, сс. 5–6.
10. Ковалевский, М. М., 1900. *Международная школа Парижской выставки: (Лекция, читанная в Париже)*. Москва.
11. Ковалевский, М. М., 2005. *Моя жизнь. Воспоминания*. Москва: РОССПЭН.
12. Ковалевский, М. М., 1899. *Развитие народного хозяйства в Западной Европе*. Публичные лекции, читанные в Брюссельском университете. Санкт-Петербург.
13. Ковалевский, М. М., 1908. *Очерки по истории политических учреждений России*. Санкт-Петербург.
14. Ковалевский, М. М., 1899. *Экономический строй России*. Санкт-Петербург.
15. М. М. Ковалевский [некролог], 1916. *Южный край*, № 13278, 24 марта, сс. 3–4.
16. Милюков, П. Н., 1916. Памяти учителя. *Речь*, № 82, 24 марта, с. 2.
17. Сидненко, Т. И., 2015. «Академическая мобильность» в конце XIX — начале XX вв. Либеральная профессура и высшая школа общественных наук в

Париже. *Известия Санкт-Петербургского государственного аграрного университета*, спецвыпуск, сс. 156–159.

18. Смуток, П., 1916. М. М. Ковалевский и украинство. *Украинская жизнь*, № 4–5, сс. 65–69.

19. Тимирязев, К. А., 1916. Памяти друга. *Летопись*, № 8, сс. 211–225. Доступно: <<https://bit.ly/2wlcMAa>> (дата звернення: 28.08.2018)

20. Усенко, І. Б., 2007. Ковалевський Максим Максимович. В: Смолій, В. А., 2007. *Енциклопедія історії України*. Київ: Інститут історії України НАН України, т. 4 (Ка-Ком), сс. 376–379. Доступно: <<http://history.org.ua/LiberUA/ehu/4.pdf>> (дата звернення: 28.08.2018).

21. Чебогаревская, А. Н., 1916. В парижской школе. *Биржевые ведомости*, № 15462, 25 марта, с. 3.

22. Чехов, А. П., 1900. Чехов к О. Л. Книппер, 14(27) декабря. В: Чехов, А. П., 1980. *Полное собрание сочинений и писем*: в 30 т. Москва, т. 27 (Письма 1900–1901), с. 41. Доступно: <<https://www.rulit.me/books/tom-27-pisma-1900-1901-read-214828-41.html>> (дата звернення: 28.08.2018).

References

Bogdashina, E. N., 2017. Universitety Rossiyskoy imperii v tvorcheskoy sud'be M. M. Kovalevskogo [Universities of the Russian Empire in the creative fate of M. M. Kovalevsky]. *Scriptorium nostrum*, issue 2(8), pp. 47–64. Available at: <<https://goo.gl/Kak88o>> [Accessed 30.08.2018] (in Ukrainian).

Bulanova, M. B., 2008. Sotsiologicheskoe obrazovanie v russkoy vysshey Shkole obshchestvennykh nauk v Parizhe [Sociological Education in Russian Higher School of Social Sciences in Paris]. *RUDN Journal of Sociology*. Moscow, issue 4, pp. 5–9 (in Russian).

Gambarov, Yu. S. and Kovalevskiy M. M., 1903. *Russkaya vysshaya shkola obshchestvennykh nauk v Parizhe* [*Russian School of Social Sciences in Paris*]. Rostov-on-Don: Nauka i zhizn'. (in Russian).

Gol'tsev, V. A., ed., 1897. *Russkaya mysl'* [*Russian thought*], no. 12, pp. 179–180 (in Russian).

Gutnov, D. A., 2001. Russkaya vysshaya shkola obshchestvennykh nauk v Parizhe. 1901–1906 gg. [Russian School of Social Sciences in Paris. 1901–1906]. In: Sakharov, A. N., ed., 2001. *Istoriya i istoriki: istoriograficheskij ezhegodnik* [*History and historians: a historiographic yearbook*]. Moscow, pp. 242–260 (in Russian).

Gutnov, D. A., 2004. *Russkaya vysshaya shkola obshchestvennykh nauk v Parizhe (1901–1906 gg.)* [*Russian High School of Social Sciences in Paris (1901–1906)*]. Moscow: ROSSPEN (in Russian).

Derman, A. B., 1916. Pervaya leksiya [The First Lecture]. *Vestnik Evropy* [*European Herald*], no. 5, pp. 189–191 (in Russian).

Izmaylov, A., 1916. Kovalevskiy M. M. *Birzhevye vedomosti* [*Exchange statements*], no. 15460, March 24, p. 3 (in Russian).

Kovalevskiy, M. M., 1906. Vol'nye shkoly obshchestvennykh nauk [Free schools of social sciences]. *Strana* [*A country*], no. 20, pp. 5–6 (in Russian).

Kovalevskiy, M. M., 1900. *Mezhdunarodnaya shkola Parizhskoy vystavki. Leksiya, chitannaya v Parizhe* [*International School of Paris Exhibition. Lecture given in Paris*]. Moscow. (in Russian).

Kovalevskiy, M. M., 2005. *Moya zhizn'. Vospominaniya* [*My life. Memories*]. Moscow: ROSSPEN (in Russian).

Kovalevskiy, M. M., 1899. *Razvitiya narodnogo khozyaystva v Zapadnoy Evrope. Publichnye lektzii, chitannyye v Bryussel'skom universitete* [Development of the National Economy in Western Europe. Public Lectures delivered at the University of Brussels]. St. Petersburg (in Russian).

Kovalevskiy, M. M., 1908. *Ocherki po istorii politicheskikh uchrezhdeniy Rossii* [Essays on the History of Political Institutions in Russia]. St. Petersburg (in Russian).

Kovalevskiy, M. M., 1889. *Ekonomicheskyy stroy Rossii* [The Economic System of Russia]. St. Petersburg (in Russian).

Kovalevskiy, M. M., 1916. *Yuzhnyy kray* [The Southern Region], no. 13278, pp. 3–4 (in Russian).

Milyukov, P. N., 1916. Pamyati uchitelya [In Memory of the Teacher]. *Rech' [Language]*, no. 82, March 24, p. 2 (in Russian).

Sidnenko, T. I., 2015. «Akademicheskaya mobil'nost'» v kontse XIX — nachale XX vv. Liberal'naya professura i vysshaya shkola obshchestvennykh nauk v Parizhe ["Academic mobility" in the late 19th and early 20th centuries. Liberal professorship and high school of social sciences in Paris.]. *Izvestiya Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta* [Izvestiya Saint-Petersburg State Agrarian University], Special issue, pp. 156–159 (in Russian).

Smutok, P., 1916. M. M. Kovalevskiy i ukrainstvo [M. M. Kovalevsky and Ukrainianship]. *Ukrainskaya zhizn' [Ukrainian Life]*, no. 4–5, pp. 65–69 (in Russian).

Timiryazev, K. A., 1916. Pamyati druga [In memory of a friend]. *Letopis' [Chronicle]*, no. 8, pp. 211–225. Available at: <<https://bit.ly/2wlcMAa>> (Accessed 28.08.2018) (in Russian).

Usenko, I. B., 2007. Kovalevskyy Maksym Maksymovych. In: Smoliy, V. A., 2007. *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny* [Encyclopedia of the History of Ukraine]. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, vol. 4 (Ka-Kom), p. 376–379. Available on: <<http://history.org.ua/LiberUA/ehu/4.pdf>> (Accessed 28.08.2018) (in Ukrainian).

Chebotarevskaya, A. N., 1916. V parizhskoy shkole [In the Paris School]. *Birzhevye vedomosti* [Exchange statements], no. 15462, March 25, p. 3 (in Russian).

Chekhov, A. P., 1900. Chekhov k O. L. Knipper [Chekhov to O. L. Knipper], December 14(27). In: Chekhov, A. P., 1980. *Polnoe sobranie sochineniy i pisem* [A complete collection of essays and letters]: in 30 vols. Moscow, vol. 27 (Letters, 1900–1901), p. 41. Available at: <<https://www.rulit.me/books/tom-27-pisma-1900-1901-read-214828-41.html>> (Accessed 28.08.2018) (in Russian).